УДК 81'42
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.2.19

ОПИСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБРАЗУ ТРІКСТЕРА В АНГЛОМОВНИХ ФОЛЬКЛОРНИХ КАЗКАХ КАНАДИ

DESCRIPTIVE CHARACTERISTICS OF THE IMAGE OF TRICKSTER IN ENGLISH CANADIAN FOLKTALES

Лисенко Є.А.,
orcid.org/0000-0003-2376-4399
старший викладач кафедри мовної підготовки
Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»

Стаття присвячена розкриттю описових характеристик образу трікстера у фольклорних казках. Матеріалом дослідження слугували тексти англомовних фольклорних творів Канади («How Raven brought fire to the Indians», «Rabbit and the Moon-Man», «How Rabbit Deceived Fox», «Rabbit and the Indian Chief»). Аналітичний аналіз теоретичного доробку та наратологічний аналіз фактичного матеріалу, а саме казкових фольклорних творів автентичного населення Канади, уможливили дійти наступних висновків. Було виявлено, що літературна традиція всіх народів світу пронизана образами, серед яких образ трікстера є найбільш розповсюдженим. У фольклорі індіанців Канади зазначений образ репрезентований наступними антропоморфними персонажами-тваринами: Ворон і Заєць. Кожен персонаж, який є втіленням трікстера, має свій індивідуальний набір якостей, що може у різний спосіб бути реалізованим у низці окремих фольклорних творів або у межах одного казкового тексту. Проте, спільними характеристиками, які притаманні образові трікстера та втіленими у більшості англомовних казкових творів Канади, є наступні: амбівалентність його описових характеристик; вміння неусвідомлено змінювати оточуючу його дійсність або творити нову реальність; розважальний характер дій; жадібність і постійний голод; заздрість; хитрість; гонитва за славою або зиском, який буде отримано у якості винагороди, відтак трюкацтво й обман, що допомагають виконувати певну роботу самостійно, чи за допомогою інших, менш кмітливих персонажів; боягузливість; мстивість і жорстокість; попри велику кількість негативних якостей, образові трікстера, що втілився у текстах казкових творів Канади, притаманні й позитивні риси, а саме: гумор, допитливість, боротьба за справедливість, співчуття, готовність допомагати нужденним, захищати ображених і йти на самопожертви.

Ключові слова: канадська казка, фольклорна казка, образ, архетип, трікстер.

The article focuses on revealing the descriptive characteristics of the image of trickster in folk tales. A case study of the research is English Canadian folktales («How Raven brought fire to the Indians», «Rabbit and the Moon-Man», «How Rabbit Deceived Fox», «Rabbit and the Indian Chief»). The study of theoretical material and narratological analysis of the text material, namely Canadian aboriginal folk tales, enables to arrive at following conclusions. It is emphasized that literary tradition of every nation all over the world is filled with images, and the image of trickster is among the most frequently occurring. In Canadian folklore the mentioned image is represented by the next anthropomorphic animal characters: Raven and Rabbit. Every character who represents trickster has their own set of features, which could be differently embodied in the sequence of folk tales or within one particular folk tale text. Nevertheless, common characteristics, which are peculiar to the image of trickster and predominantly embodied in English Canadian folktales, are the following: ambivalence of their descriptive characteristic; ability to change and create reality unintentionally; entertaining character of their actions; greediness and hunger; envy; slyness; acting for the sake of fame or benefit, which is rewarded after completing a task; trickery and deception, which help a trickster to conduct particular tasks on their own, or with the help of less witty characters; cowardice and vindictiveness; despite negative traits of the image of trickster, which are embodied in the texts of English Canadian folk tales, the mentioned image has the set of positive characteristics, namely: humor; curiosity; fight for fairness; compassion; readiness to help those who are in need and take the side of those who are disadvantaged; readiness to self-sacrifice.

Key words: Canadian fairy tale; folk tale; image; archetype; trickster.

Постановка проблеми. Фольклорна традиція всіх народів світу пронизана образами, зокрема архетипними. Одним із найпопулярніших і найсуперечливіших архетипних образів, що становить інтерес для вивчення культурних особливостей певного народу є Трікстер. У фольклорній творчості індіанців Канади згаданий архетипний образ втілений у тваринних персонажах Зайця та Ворона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Канадська казка як об'єкт літературознавчого дослідження цікавила науковців починаючи з кінця XIX – початку XX ст. (Boas, Thompson, Dundes, Lüthi). Особливої актуальності вона набула у працях науковців-лінгвістів XX і XXI ст., які розглядали її як вираження колективного психологічного й філософського аспектів загальнокультурного досвіду (Boas; Lutz; Н.Овчаренко; М. Гримич).

Постановка завдання. Розкрити особливості втілення описових характеристик образу Трікстера, що реалізувались у текстах англомовних фольклорних казок Канади.

Виклад основного матеріалу. Згідно з тлумачними словниками англійський іменник *«trick»* має

наступне значення: дія, що скоєна з метою ввести в оману – шахрайство задля того, щоб ошукати кого-небудь, або кепкування задля розваги [1]; у ролі дієслова «to trick» – обманювати, обдурювати [2]; відповідно «trickster» – це той, хто обдурює, ошукує інших задля власної вигоди [1; 2].

Уперше у наукових роботах термін «трікстер» був використаний у XIX ст. американським антропологом Д.Брінтоном у працях, присвячених дослідженню фольклору індіанців Америки для позначення комічного персонажа тубільних казок і легенд [3, с. 355]. Інший американський антрополог П.Радін, аналізуючи цикл міфів про трікстера одного з індіанських племен, доходить висновку, що трікстер має амбівалентні ознаки: він допомагає і шкодить, він виграє і програє, він створює і руйнує; у нього відсутні моральні чи соціальні цінності – він слідує тваринним покликам і бажанням [4, с. 173]. Австрійський психоаналітик К.Юнг розглядає трікстера як збірний образ, що увібрав небажані та приховані схильності, мотиви і характеристики людської природи [5, с. 258]. Науковець вбачає в образі трікстера, основою якого є руйнівні та нестримні бажання, відображення колективної свідомості далекого минулого, коли людська природа була ще частиною тваринного світу [5, с. 262]. Угорський філолог К.Кереньї визначає трікстера як «позачасовий образ», що втілився у всіх шахрайських персонажах світової літератури; це «дух хаосу» – він нікому цілковито не підкорюється, ним керують лише жадоба і голод, він завжди стягає на себе біль і страждання, хитрий, але водночас нерозсудливий у власних діях [6, с. 103]. Фольклорист Р.Абрахамс зазначив, що образ трікстера поєднує в собі риси багатьох інших типів персонажів: блазня, дурня, жартівника, культурного героя [7; с. 170]. Отже, керуючись працями науковців XIX–XX ст. висновуємо, що образ трікстера є архетипом, йому властива неусвідомленість мотивів власних дій, незавершена сепарація від тваринного світу, суперечливість, амбівалентна поведінка, відсутність чітких кордонів морально-суспільних норм.

Наприкінці XX ст. завдяки працям Т.Бейдельмана, Д.Сабатуччі, У.Тернера, У.Хайнса, У.Доті, які досліджували образ трікстера у різних світових культурних традиціях, науковці дійшли висновку, що зазначений персонаж різнобарвно представлений у кожному фольклорі, а тому трікстери всіх народів світу були специфічними та мали різний набір індивідуальних і культурно-обумовлених якостей, що унеможливлювало виділити їхні спільні характеристики. Проте, У.Хайнс та У.Доті у своїй спільній праці «Міфологічна фігура трікстера: контури, контексти, критика» зробили спробу об'єднати праці вчених різних наукових підходів до проблеми вивчення образу трікстера, з метою продемонструвати різнобічність досліджуваного персонажу у різних світових культурах. Автори зазначеної праці дійшли висновку, що попри культурну приналежність, всі образи трікстера мають сталий набір рис, що становить основу характеристики персонажу: суперечливість, амбівалентність, трюкацтво, схильність до обману, дурисвітство, вміння змінювати зовнішність, сприйняття дійсності через призму власних норм, виконання ролі божественного посланця, виконання функцій творця [8, с. 34].

На початку XXI ст. стають актуальними дослідження образу трікстера науковцями індіанського походження. Канадський учений Д.Редер вважає, що основна проблема у дослідженнях образу трікстера у фольклорі індіанців Північної Америки в тому, що впродовж довго часу він вивчався науковцями європейського походження, які розглядали його поза культурним і соціально-історичним контекстів [9, с. 12].

Проілюструємо декотрі характеристики образу трікстера, які були реалізовані в англомовних казках Канади. Персонажі Ворон і Заєць є типовими втіленнями зазначеного образу.

Першою рисою образу трікстера є гумор, трюкацтво та розважальний характер його вчинків. Як було зазначено вище, образ трікстера поєднує в собі риси жартівника та блазня, однак у канадських казках ми також знаходимо, що часто цей персонаж чинить дії задля розваги або досягнення власних цілей; він може діяти самостійно, або закликати до цього інших персонажів. У казці «How Raven brought fire to the Indians» Ворон, маючи на меті вкрасти вогонь у людей, закликає інших звірів долучитися до його плану: *«On the following day he (Raven) called his servants together and told them of his plans. And he asked three of his best servants, Robin, Mole and Flea, to go with him»*. Однак всі ризикові та небезпечні дії мають виконувати саме інші учасники групи, що утворилась: *«for Raven always made the others do all the work»*, позаяк Ворон піклується лише про власну безпеку і є дуже боягузливим: *«Raven took good care that he would not go himself, for he was a great coward»*.

Наступною рисою є боягузливість. У низці канадських казок Заєць тремтить від страху як на осиці лист: «*poor Rabbit, trembling in his fear»* [«Rabbit and the Moon-Man»], «*Rabbit was much afraid and he trembled like an aspen leaf»* [«How Rabbit Deceived Fox»]; або з переляку біжить

з місця пригоди: *«he (Rabbit) ran home as fast as he could ... he did not know who he (the robber) was, for he was too frightened to look»* [«Rabbit and the Moon-Man»]. Ворон, подібно Зайцеві, також часто зображений боягузом: *«Raven took good care that he would not go himself, for he was a great coward»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»].

Однією з типових рис персонажів-трікстерів є те, що вони часто-густо обманюють інших: *«At all times he (Raven) was not lacking in treachery and deceit»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»], «*You (Rabbit) are telling lies again»* [«Rabbit and the Indian Chief»], вони є уособленням хитрості: *«sly fellow»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»].

Іншою невід'ємною характеристикою даного образу є заздрість оточуючим: «*Raven grew envious of Sea-gull's possession»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»] та жадібність: *«although the people clamoured loudly for it (fire), he would not give any of it away»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»]. Якщо персонаж-трікстер і готовий допомогти комусь, або поділитися тим, що він має, то тільки в тому випадку, коли з цього йому буде певний зиск, як-от повага, слава чи дружина. У казці «Rabbit and the Indian Chief» Заєць, який випадково знаходить печеру велетнів, від яких потерпало селище людей, вбачає у цьому можливість прославитись: *«Here is a good chance for me to win fame. I will kill giants by a crafty trick and I will then be looked upon as a great warrior, the foremost in all the land»*. У казці «How Raven Brought Fire to the Indians» Ворон, який тривалий час володів вогнем одноосібно і відмовлявся розділити його з людьми, врешті-решт змінює свою думку, адже вбачає у цьому можливість отримати багато дружин – обмінюючи вогонь на жінок: *«He (Raven) decided to sell a quantity of it (fire), for he now had the power of making it. So he said to himself, "This is a good way to get many wives", and he announced that he would only sell some of his fire in return for a wife. And many families bought his fire and in exchange he received many wives»*.

Персонажі Заєць і Ворон зазвичай є уособленням шахраїв і злодіїв, які обманюють та обкрадають інших тварин і людей: *«he (Rabbit) was a great thief», «she (the old robbed woman) had an idea that Rabbit was the pilferer, for she had heard that he was a great thief»* [«How Rabbit Deceived Fox»], *«He (Rabbit) is a great brigand and a liar and a thief»* [«Rabbit and the Indian Chief»]; *«Raven took good care that he would not go himself, for he was a great coward»* [«How Raven Brought Fire to the Indians»], *«Raven stole Sea-gull's large storing carriage»*, *«We will steal the baby of the Chief and hold him for a ransom»* [там само].

У канадський казках персонаж-трікстер часто відіграє роль блазня або дурня. Наприклад, у казці «How Rabbit deceived Fox» Заєць розпочинає бійку з городнім опудалом, завдаючи ударів та кусаючи його; однак, замість перемоги, Заєць застрягає у смолі та соломі, і відтак опиняється у пастці хазяйки городу: *«When he (Rabbit) bit the little man, his teeth, like his feet and hands, stuck fast ... his whole body stuck to the dummy figure»*.

Як вже було зазначено, образ трікстера – амбівалентний, тому на противагу наведеній вище характеристиці, у багатьох казках він зображений хитрим, розумний стратегом, який здатен врахувати слабкості антагоніста та використати їх під час свого обману. Наприклад, у казці «How Rabbit deceived Fox» Заєць, бажаючи втекти з пастки хазяйки городу, намагається переконати Лиса залізти у мішок замість нього. Кмітливий Заєць, знаючи про самотність і бажання Лиса одружитись, запевняє, що у мішок його посадила хазяйка городу, щоб силою одружити на своїй онуці: «*Rabbit suddenly thought of a way to escape ... I am not hiding, the old woman who owns this garden wants me to marry her grand-daughter, and when I refused to do it she caught me and shut me up in this bag; she has just gone to bring the girl from her house <...> I don't want to marry her, for she is very big and fat»*. Наївний Лис вірить словам Зайця й у спробі знайти своє щастя сам пропонує йому помінятися місцями, щоб усі були у виграші: Лис одружиться, а Заєць омине небажаної долі: *«I have been looking for a wife for a long time, and I like fat people. Let me get into the bag in your place, and I will marry the grand-daughter instead»*.

Типовою рисою трікстера є голод і пов'язані з цим постійні пошуки їжі. Саме у гонитві за їжею персонажі-трікстери забувають про власну безпеку та чинять безглузді вчинки, які можуть вартувати їм життя. Наприклад, у казці «How Rabbit deceived Fox» Заєць, який призвичаївся красти харчі, попри сильний страх і загрозу для свого життя, не може протистояти запаху улюбленої їжі, через що потрапляє у пастку: *«Rabbit was much afraid and trembled like an aspen leaf ... he was very hungry, and he could smell the vegetables and the wild honeysuckle in the still night air»*.

Іншою рисою є здібність несвідомо, нібито мимовільно, створювати нову реальність, або змінювати оточуючу його дійсність. Зазвичай ця характеристика образу трікстера реалізована, коли персонаж досліджує навколишнє середовище у спробах побороти нудьгу та розважитись.

Наприклад, у казці «Rabbit and the Moon Man» Зяєць закидає грудками бруду Місяця, який потрапив у його пастку. Коли ж врешті-решт Заєць відпускає свого в'язня, той спішить повернутися на зоряне небо, але з тієї пори на обличчі Місяця залишаються плями бруду, яких він ніяк не може позбутись: *«He (the Moon) stays at his task in the sky, lighting the forest by night; but he still bears on his face the marks of the black mud which Rabbit threw at him»*. В іншій канадській казці «How Rabbit deceived Fox» Заєць обдурює Лиса та заманює його у пастку, довкола якої розпалює вогонь. Рятуючись, Лис був змушений прориватись через полум'я й у такий спосіб обпікає своє хутро, через що його колір змінився з чорного на червоно-коричневий: *«And to the present day the descendants of this Fox have a red-brown coat, because Rabbit scorched their ancestor in the olden times»*.

Жорстокість і мстивість трікстерів у канадських казках не має меж. Наприклад, у казці «Rabbit and the Indian Chief» не отримавши винагороду за вбивство велетнів, від яких потерпало селище, Заєць вирішує у витіюватий спосіб помститися над Вождем селища: *«Rabbit decided to take vengeance on the Chief. And he hit, as was his custom, on a crafty trick»*. Згідно його плану, спочатку Заєць травмує Ведмедя – улюбленого танцівника Вождя та його воїнів; через декілька днів він нападає і вбиває Бобра – лісоруба, який на замовлення Вождя робив запас деревини для будівлі доріг і домівок. Істотною особливістю його дій є те, що Заєць забирає з собою трофей – відрізаний хвіст Бобра, і з відчуттям щастя йде додому: *«Rabbit hit him (Beaver) a powerful blow on the back of the neck and poor Beaver fell down dead. Then he cut off his tail that was made like a file, and went away happy, for he knew that the Chief would be very angry when he found what had happened to his wood-cutter».*

Однією з найголовніших характеристик, що відмічаємо в образах трікстерів є те, що попри їхні негативні риси та вчинки, вони є борцями за справедливість, захищають ображених, співчутливі та готові на самопожертву заради того, кого спіткало лихо. У казці «Rabbit and the Indian Chief» Заєць обурюється тим, що Вождь не винагородив тварин, які допомагали мешканцям селища: *«you always reward good deeds with evil»*, адже Вівця, яка все життя давала людям своє хутро, і Коза, яка забезпечувала людей молоком, тепер постарішали і Вождь відправляє їх на смерть до м'ясника, а Качка, яка впродовж життя віддавала людям власних каченят, тепер буде зготована на вечерю. Вождь звинувачує Зайця у нахабності та брехні: *«The Chief was very angry because of Rabbit's insolence»*, проте тварини підтримують свого захисника: *«Rabbit has spoken truly ... Rabbit has spoken wisely and justly»*. В іншій канадській казці «How Rabbit lost his tail» ступінь самопожертви межує із загрозою власному життю. У зазначеній казці Заєць, який є майстерним провідником через ліс, пропонує свої послуги Індіанцю, який заблукав дорогою на власне весілля. Протягом їхньої подорожі Індіанець спочатку провалюється у глибоку яму, проте Заєць не залишає попутника у біді та дає хлопцю вхопитися за заячий хвіст, щоб у такий спосіб витягти Індіанця з ями: *«Have no fear, I will get you out without mishap ... Catch hold of my tail»*, але хлопець виявився таким важким, що відірвав заячий хвіст: *«the man, who was very heavy, was more than he could bear, and poor Bunny's tail broke off within an inch of the root»*. Попри це Заєць не полишає надії врятувати Індіанця та пропонує хлопцю вхопитись за заячі задні лапи: *«Take hold of my legs and hang on tight»*; однак, навіть сильні лапи відважного провідника не витримують ваги юнака і розтягуються так сильно, що Заєць майже втрачає їх. Коли Зайцю усе-таки вдалося витягти Індіанця з ями, він помічає, що його задні лапи більше не виглядають як раніше – тепер вони довгі і він більше не може стояти на них прямо, а його хода стала нагадувати дивакуваті стрибки: *«He found to his dismay that his legs had lengthened greatly because of their heavy load. He was no longer able to walk straight, but he now had to hop along with a strange jumping gait».* Незважаючи ні на що, Заєць не залишає Індіанця самого в лісі, мандрівники продовжують свій шлях і вчасно прибувають на весілля.

Висновки. Аналіз англомовних фольклорних текстів Канади дав змогу виявити набір характеристик, що є притаманними образові трікстера. Кожен персонаж, який є уособленням зазначеного образу, має свій специфічний набір якостей, що може у різний спосіб бути реалізованим як у декількох окремих фольклорних творах, так і у межах одного казкового тексту. Однак спільними характеристиками, які є властивими образові трікстера та втіленими у більшості англомовних казкових творів є наступні: жадібність і постійний голод; заздрість; гонитва за славою або зиском, який буде отримано у якості винагороди, відтак трюкацтво й обман, що допомагають виконувати певну роботу самостійно, чи за допомогою інших, менш тямущих персонажів; боягузливість; мстивість і жорстокість; попри велику кількість негативних якостей, образові трікстера, що втілився у казкових творах Канади,

притаманні й позитивні риси, а саме: гумор, допитливість, боротьба за справедливість, співчуття, готовність допомагати нужденним і йти на самопожертви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cambridge dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trick (дата звернення: 30.03.2023)
2. The Britannica dictionary. URL: https://www.britannica.com/dictionary/trick (дата звернення: 30.03.2023)
3. Hyde L. Trickster Makes This World: Mischief, Myth, and Art. New York, 1998. P. 355.
4. Кузьміченко І. Культурний потенціал феномена трікстера: сучасний погляд. *Культура народов Причерноморья*. 2013. № 262. С. 172–175. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92443/43-Kuzmichenko.pdf?sequence=1 (дата звернення: 3.04.2023)
5. Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious / translated by R. F. C. Hill. Princeton, 1968. P. 256–270.
6. Турчина М. The archetype of the trickster and its embodiment in the artistic images of Goat and Malanka. *Культурологічна думка*. 2022. № 22. С. 102–111. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD22_Turchyna.pdf (дата звернення: 3.04.2023)
7. Abrahams R.D. Trickster, the Outrageous Hero / ed. T. P. Coffin. Our Living Traditions: An Introduction to American Folklore. New York, 1968. P. 170–171.
8. Hynes W.J., Doty W.J. Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticism. Tuscaloosa, 1993. P. 33–45.
9. Reder, D., Morra, M. Troubling Tricksters. Waterloo, 2010. P. 8–12.